

KONCESSZIÓS VÁLLALATOK A SZOVJETUNIÓBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Szovjetunió koncessziós politikája, amely lehetővé tette a külföldi magántőke térnyerését az ország gazdaságában, egy különleges gazdasági modernizációs kísérletnek tekinthető, hiszen a bolsevik rezsim a történelem folyamán elsőként tette társadalompolitikája egyik fő rendezőelvévé a magántulajdon államosítását. Ebben az esetben a külföldi vállalkozónak a – szabad versenyes kapitalizmust és a piac szabadságát a társadalmi és gazdasági rend alappilléreként kezelő – nyugati polgári világtól idegen társadalomszervezési modell feltételei mellett és teljesen eltérő belső politikai berendezkedésű államhatalom keretei között kellett megtalálnia a helyét.

Természetesen az, hogy a külföldi tőkebefektetések milyen közvetlen vagy közvetett hatást gyakoroltak a Szovjetunió ipari és mezőgazdasági termelésére, infrastruktúrájának fejlődésére, kereskedelmére és világgazdasági pozícióira, már önmagában véve is tanulságos lehet a gazdaságtörténeti kutatások számára. Tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy mik voltak a koncessziók engedélyezésének okai a Szovjetunióban, milyen tartalmi elemei és célkitűzései voltak a szovjet koncessziós politikának, és végül mennyiben járult hozzá a külföldi tőkeinjekció az első világháború utáni szovjet gazdaság rekonstrukciójához és modernizációjához, vagyis a koncessziók milyen eredményeket hoztak a szovjet gazdaság egésze szempontjából? A külföldi tőkebefektetéseket koordináló és ellenőrző állami koncessziós politika feltételeit és gyakorlati jellemzőit három konkrét példán: egy-egy német és amerikai koncessziós szerződésen, illetve egy magyar koncessziós ajánlaton keresztül szeretnénk szemléltetni.

A szovjet koncessziós politika története

Az első világháború következtében rendkívüli mértékben romlottak az 1917. évi októberi forradalom óta a bolsevikok által irányított Oroszország termelési kapacitásai, ráadásul az egykori cári Oroszország majd minden területén végigsöpörő polgárháború és nemzetközi intervenció teljesen szétzilálta a gazdasági infrastruktúrát, és óriási veszteségeket okozott a termelőerőkben. Az 1920-ra, vagyis a polgárháború és annak részeként a nemzetközi intervenció befejezésének évére becsült adatok szerint az ipari termelés indexe a háborút megelőző utolsó békeévben, azaz 1913-ban mért mutatókhoz képest 18%-ára zsugorodott, a mezőgazdasági termelés volumene pedig 40%-ot meghaladóan zuhant. 1918 elejétől 1920 végéig, tehát csak a polgárháború demográfiai következményeként, az ország lakossága 8,3 millió fővel csökkent (142,6 millióról 134,3 millióra), így 1920-ban a munkaerő termelékenységé az 1913. évinek mindössze 27,1%-át tette ki. A polgárháború idején zajló harci cselekmények miatt a vasútvonalak, közutak is jelentős mértékben tönkrementek: 1920-ban az ország szállítási kapacitásai az 1917. évinek csak körülbelül a 33%-át érték el.¹

Csak súlyosbította a helyzetet az ország rendkívüli mértékű eladósodottsága: a cári, majd 1917 februárjától a polgári kormányok által felvett, részben háborús célokat szolgáló kölcsönök, az 1914 előtti külső adósságállománnyal együtt, 1924. évi adatok szerint mintegy 15 milliárd 416 millió aranyrubelre rúgtak. Ezeket a szovjet hatalom nem ismerte el magára nézve, arra hivatkozva, hogy a Központi Végrehajtó

Bizottság (VCIK) 1918. február 3-án a külföldi államadósság törlésére vonatkozó dekrétumot fogadott el.² Az ország területén található, részben nyugati tőkés érdekeltségek tulajdonában lévő ipari és mezőgazdasági üzemek, bankok és biztosítótársaságok államosítása szintén politikai konfrontációkhoz vezetett az antanthatalmak és Szovjet-Oroszország között. Az oroszországi magántulajdon nacionalizálása eredményeként mintegy 2 milliárd 33 millió aranyrubel értékű külföldi tőkehányad került a szovjet állam kezére. A nyugati államok, s elsősorban a Szovjet-Oroszországban legnagyobb érdekeltségekkel bíró Anglia és Franciaország reparációs igényeit a szovjet vezetés visszautasította.³ A gazdaság állapotának általános leromlottságát figyelembe véve ugyanakkor a szovjet kormányzat előtt is világos volt, hogy a hosszabb távú gazdasági növekedés megalapozásához szükséges rövid távú fejlesztéseket önerőből nem tudják végrehajtani. Márpedig ameddig a nyugati hatalmak adósság- és jóvátételi követelései (a cári és polgári kormányok kölcsönei, a bolsevik rezsim által államosított külföldi érdekeltségű ingó és ingatlan vagyonok) fennálltak, és azokról nem sikerült megegyezni, újabb külföldi kölcsönök igénybevétele vagy újabb befektetők Szovjet-Oroszországba csalogatása szóba sem jöhetett. Egyetlen megoldásnak látszott a külföldi tőkebevonás egyik köztes formája, a koncessziók megadása.⁴

A koncessziók általános gazdasági és jogi feltételeit a Népbiztosok Tanácsának 1920. november 23-án hozott dekrétuma szabályozta, amely immáron jogilag is lehetőséget nyújtott a külföldi magántőke bevonására a szovjet gazdaságba. A koncessziós szerződések értelmében a külföldi befektetők jogot nyertek egyes államosított ipari, mezőgazdasági üzemek, szállítási vállalatok, bányák, erdős területek vagy kőolajlelőhelyek ideiglenes kihasználására, s a megtermelt haszon egy részének kivételére. Cserébe kötelesek voltak saját forrásból renováltatni és üzemképessé tenni a koncesszióba kapott, a forradalmak és a polgárháború idején amortizálódott ipari, mezőgazdasági egységeket, illetve további hiteleket kellett nyújtaniuk a szovjet gazdaság helyreállításához. A kormány előirányozta például a nyugat-szibériai és az európai Oroszország északi részein lévő kormányzóságok (guberniumok) hatalmas kiterjedésű erdőterületeinek koncesszióba adását, továbbá a bakui és grozniji olajmezők bérbeadását is.⁵

A „concessio” latin főnév eredeti jelentése „engedély”, „engedmény”, „hozzájárulás” vagy „megállapodás”, de „kölcsönös engedményként” vagy „kölcsönös előnyként” is lehetett értelmezni, s a szovjet koncessziós politika meghirdetése is inkább ennek érvényesítésére irányult. Szovjet részről ugyanis a koncessziók segítségével nemcsak újabb befektetett összegeket, és azok révén a termelési egységek reorganizációját, vagy a nyersanyag-kitermelő létesítmények üzemeltetésének beindítását remélték, hanem a modern nyugati technológia meghonosítását és a nyugati munkatapasztalat átvételét is. Noha a nyugati vállalkozó a koncessziós szerződés értelmében nem lehetett tulajdonosa, csak meghatározott időre bérlője vagy üzemeltetője a szerződés tárgyát képező üzemnek vagy bányának, a megtermelt haszon egy részét kivihette az országból, valamint jogosult volt helyi és külföldi munkaerőt alkalmazni, továbbá használni a szállítási útvonalakat, kikötőket, posta- és távírvonalakat. Ez a szerződési forma garanciát jelenthetett számára arra nézve is, hogy az egyes termelőegységekbe investált pénzüsségeit és az azok révén megtermelt hasznát nem fogja újból konfiskálni az állam.⁶

Annak ellenére, hogy a szovjet piacot a koncessziós beruházások előtt megnyitó dekrétum elfogadásának idejére már számos ajánlat érkezett a Népbiztosok Tanácsához, az első szerződést csak 1921. július 31-én írták alá a dán érdekeltségű Észa-

ki Táviró Társasággal, amely lehetőséget kapott az októberi forradalom előtt a tulajdonát képező, a skandináv országokat Kínával és Japánnal összekötő táviróvonal mentén fekvő kábelek és táviróállomások felújítására és üzemeltetésére.⁷ A koncessziós szerződések nyélbe ütése a továbbiakban is vontatottan haladt. Az 1921. július 1-jétől 1922. június 30-ig tartó költségvetési évadban mindössze 14 szerződés született, amelyek közül öt esett német, négy amerikai, kettő-kettő angol, illetve olasz cégekre, és egy a már említett dán vállalatra. Francia érdekeltség egy sem a akadt közöttük.⁸

Az 1920-as évek elején a szovjet hatalom szempontjából a közvetlen vagy közvetett gazdasági előnyök mellett nagy súllyal esett latba a piacnyitás remélt politikai hozadéka. A szovjet kormányzat ugyanis a koncessziók engedélyezésével az európai kereskedelem véráramába való visszatérést, illetőleg erre a folyamatra támaszkodva a minél szélesebb körű diplomáciai elismerést kívánta kivívni. Ennek lehetőségét csillantotta fel az antanthatalmak által 1922 tavaszára Genovába összehívott nemzetközi gazdasági konferencia, amelynek célja hivatalosan a háború előtti európai kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása volt, valójában az antant a cári és polgári kormányok által felvett kölcsönök visszafizetésére, illetve az 1917. évi októberi forradalom után államosított termelési egységek visszaadására vagy a kárt szenvedett külföldi vállalkozók kártalanítására kívánta rávenni a szovjet kormányt.⁹ Az antanthatalmak reparációs követeléseinek eliminálása céljából a Népbiztosok Tanácsa már korábban létrehozott egy bizottságot a háborús károk felmérésére. A grémium 1921. november 23-án tette le jelentését a kormány elé, amelyben 107 milliárd aranyrubelre becsülte az intervenció miatt a nemzetgazdaságot ért veszteségeket, s ez a szám szerepelt a genovai konferencián részt vevő szovjet delegáció hivatkozásaiban is.¹⁰ A szovjetek tudták, hogy a jóvátételi követelések kérdésének esetleges rendezésekor legjobb esetben is csak azok kölcsönös annulálására számíthatnak, ami nem fogja enyhíteni a szovjet gazdaság tökeigényét, ezért a genovai, majd az annak nyomán összeülő hágai konferencián kompromisszumos megoldásként javaslatot tettek a koncessziós beruházások kiterjesztésére oly módon, hogy az államosított vállalatok volt tulajdonosainak is engedélyezték volna egykori tulajdonuk bérbevételét.

A koncessziós gazdaságpolitika kiszélesítése a szovjet kormány kezében jól forgatható politikai fegyvernek bizonyult, hiszen ennek segítségével a nyugati államokban és tőkésekben azt a hitet kelthette, hogy diplomáciai engedmények esetén legalább részleges kompenzációban fognak részesülni, és hozzáférhetnek a földrésnyi Oroszország fogyasztási piacához és szinte kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagkincs-készleteihez. A nyugati tőkés országok maguk is jelentős gazdasági deficittel zárták a háborút, és nyersanyagéhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések útján remélték.¹¹ Az 1922. évi genovai és hágai konferencia a jóvátételi-kártérítési kérdések rendezésének kudarca ellenére mindenképpen újabb lökést adott a koncessziós ügy fejlődésének. A genovai konferencia ideje alatt, április 16-án kötötte meg Szovjet-Oroszország Németországgal a rapallói szerződést, amely lehetővé tette a két ország kitörését a nemzetközi elszigeteltségből. A megállapodás egyes cikkelyei mind diplomáciai, mind katonai, de különösen gazdasági téren biztosítottak egészen Hitler hatalomra jutásáig tartó gyümölcsöző együttműködést a két ország között. A szerződés által teremtett politikai légkör kifejezetten arra ösztönözte a német befektetőket, hogy nagyobb részt vállaljanak a szovjet piac nyújtotta lehetőségek kiaknázásából.¹²

Nem lehetett tehát véletlen, hogy a koncessziós ajánlatok legnagyobb részét német vállalatok és konzorciumok tették meg, és leginkább ők is részesedtek a szovjet

gazdaság kínálta javakból. 1927. december 31-ig, tehát a koncessziós politika „virágkorának” tekinthető 1922–1927 közötti intervallum végéig a koncessziós politikát koordináló, a Népbiztosok Tanácsának felügyelete alá tartozó állami szervhez, a Legfőbb Koncessziós Bizottsághoz (LKB) 2210 ajánlat érkezett, ennek több mint harmada, 35,3%-a német cégektől. Ebből mindössze 163 koncessziós szerződés született, vagyis az összes beérkező ajánlat 7,5%-a.¹³ 1927 végéig a megkötött koncessziós szerződések számát tekintve is Németország vezetett 37 szerződéssel, a dobogó második fokát Anglia foglalhatta el (22), a harmadik helyezett az Amerikai Egyesült Államok (19), a negyedik Japán (12) lett. A hatodik legjelentősebb beruházó Lengyelország lett hét koncessziós vállalattal. Hat szerződést kötöttek osztrák konzorciumokkal, 4-4 koncessziós szerződés esett Olaszországra és Franciaországra. A „nyertesek” sorában találjuk még Csehszlovákiát, Finnországot, Hollandiát, Kínát, a skandináv és a balti országok mindegyikét, illetve mindazokat a közel- és közép-keleti államokat, amelyekkel a Szovjetunió elsőként rendezte a diplomáciai viszonyát 1920–1921 folyamán, tehát Perzsiát, Mongóliát és Törökországot (előbbi 4, utóbbiak 1-1 koncessziós szerződéssel).¹⁴

Az ajánlatok dinamikája arra utal, hogy a koncessziós politika még a kezdetek kezdetén érte el a legjelentősebb fellendülést: 1922-ben 338 ajánlat futott be, majd 1923-ban, a rapallói egyezmény hatásaként, amely versenyre inspirálta a németek féltékeny angol és francia riválisait is, 607, ezt követően évente átlagosan 300, leszámítva az 1926. évit, amikor egy újabb fellendülés észlelhető több mint 500 ajánlattal. A megkötött szerződések száma is 1923-ban volt a legmagasabb (45). Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy nem minden megkötött szerződés vált valóra: 1928. október 1-jei adatok szerint 110 ténylegesen gazdálkodó, koncessziós konstrukcióban működő vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunióban. Ágazati megoszlás szerint 27 feldolgozóipari, 18 bányászati, 17 kereskedelmi, 9 szállítási és hírközlési, 6 mezőgazdasági és 33 egyéb (halászati, vadászati, erdőgazdasági, mechanikai stb.) vállalt volt.¹⁵

A külföldi tőkeerővel és piacgazdasági elven működő gazdálkodó szervezetek engedélyezése számos vitát generált a bolsevik politikai vezetésen belül. Noha ismert volt, hogy V. I. Lenin, a bolsevik párt központi bizottságnak (OK(b)P KB) főtitkára maga is a külföldi tőke befogadásának kezdeményezői közé tartozott, és később is a mértéktartó koncessziós politika hívének számított, a szovjet vezetők egy másik része úgy vélte, hogy a külföldi tőkések még a számukra felállított korlátok és az állandó kormányzati kontroll ellenére is kizsákmányolhatják a haszonbérbe kapott vállalatokat, földterületeket.¹⁶ Ezek az ellentétek a legszembetűnőbben az OK(b)P 1923. évi XII. kongresszusán mutatkoztak meg, éppen akkor, amikor a koncessziós politika a beérkező ajánlattömeg miatt a legnagyobb sikereket érte el. L. B. Kraszín külkereskedelmi népbiztos alapvetően Lenin álláspontját támogatta, és a szovjet külpolitika legfőbb céljaként a külföldi hitelek megszerzését, a koncessziós politika megerősítését jelölte meg. Arra hivatkozott, hogy a nehézipari termelés kezdetlegessége kockázatosá teszi annak a társadalmi bázisnak a megőrzését, amire a bolsevik hatalom támaszkodik, ugyanakkor ennek az iparágaknak a talpra állítása elképzelhetetlen a külföldi tőke bevonása nélkül. Alapvetően az ő álláspontja mögé sorakozott fel a külügyi apparátus, és annak két vezető diplomatája, G. V. Csicsserin külügyi népbiztos és helyettese, M. M. Litvinov. Ezzel szemben G. J. Zinovjev, a Komintern akkori elnöke úgy érvelt, hogy a nehézipar fellendítéséhez szükséges tőkeerőt nem a társadalmi rendet és egységet veszélyeztető külföldi koncessziókkal, hanem a szovjet gabonaipari termékek felesle-

geinek külföldi értékesítésével, és általában véve egy sokkal offenzívabb mezőgazdasági exporttal is elő lehet teremteni.¹⁷

Annak érdekében, hogy a piacgazdasági elven működő tőkés érdekeltségek jelenléte a szovjet gazdaságban minél kevesebb társadalmi súrlódáshoz vezessen, és minél kevesebb konfliktust okozzon a szovjet államhatalom és a külföldi tőkések között, minimalizálni kellett a koncessziók várható gazdasági és társadalmi hátrányait, és maximalizálni azok prognosztizálható gazdasági és politikai előnyeit. A külföldi tőkéseknek több követelménynek is meg kellett felelniük, így fejlett technológiát kellett alkalmazniuk a termelésben, illetve javítaniuk kellett a termelés szervezettségét. A szovjet kormány azt várta, hogy a koncessziós üzemek által az államnak befizetett adók, nyereségrészesedés, illetve újabb hitelek érezhetően járuljanak hozzá a költségvetés egyensúlyának megteremtéséhez, a gazdaság infrastruktúrájának fejlesztéséhez, valamint a Szovjetunió külkereskedelmi kapcsolatainak kiszélesítéséhez. A koncessziók gazdasági szerepének negatív következményeiként ugyanakkor tartottak attól, hogy azok az állami szektor túlságosan erős konkurenseivé válnak, esetleg kiszoríthatják a belső piacokról az állami tulajdonú vállalatokat, és stratégiai nyersanyagkészleteket és képzett munkaerőt vonhatnak el tőlük, vagy a megtermelt haszon túl nagy részét viszik ki a Szovjetunióból, késleltetve ezzel az országon belüli tőkeképzést. A nyugati gazdasági szakajtó „kémkedési mániának” titulálta a szovjet hatóságok abbéli félelmeit, hogy a koncessziók a minél erőteljesebb külföldi tőkebefolyás agitátoraiként lépnek majd fel, vagy a kémkedés melegágyává válnak, esetleg manipulálják a lakosság hangulatát, és odáig mennek, hogy egyes területek „kolonizációját” is előkészítik. Még az is felmerült, hogy a koncessziók ellenőrizhetetlen gazdálkodásukkal megsérthetik a külkereskedelmi monopóliumot.

A szovjet államháztartási szervek a koncessziós ajánlatok megvizsgálásakor és a szerződéses megkötések fokozottan ügyeltek arra, hogy a külföldi tőkés kezére ne kerülhessenek olyan termelési egységek, amelyek birtoklása vezető, netalán monopolhelyzetet biztosíthatna számukra egyes gazdasági ágazatokban. Az ország bizonyos körzeteiben (például az államhatárok közelében) található üzemeket, bányákat nem bocsátották koncesszióba, s külföldi vállalkozó nem kaphatott bérletbe stratégiai gyárakat (például fegyvergyártás), vagy olyan üzemeket, amelyek átvészelték a polgárháború zavarait, és termelésük újraindítását belső forrásokból is megoldhatták. Szintén fontos szempontnak számított a vállalkozó cég, konzorcium alaptőkéjének nagysága és hitelképessége, ugyanis megtelepedése után újabb hiteleket vagy természetbeni juttatásokat kellett biztosítani a szovjet gazdaság reorganizációjához, vagy bizonyos szociális igények kielégítéséhez.¹⁸

A szovjet államháztartási-államigazgatási szervek és a külföldi befektetők közötti konfliktusok főként abból fakadtak, hogy a koncessziós vállalatok nem igazán tudtak a szovjet gazdaság rendszerébe integrálódni. Ebben nagymértékben a szovjet kormányzat politikája is szerepet játszott. Noha a külföldi tőkéseknek jogukban állt nyersanyagot importálni a Szovjetunióba, a külkereskedelmi monopólium miatt a nyersanyagokat kizárólag állami importvállalatok szerezhették be külföldről, és a nyersanyagok disztribúciója is az ő hatáskörükbe tartozott, az elosztás során ugyanakkor a szovjet vállalatokat részesítették előnyben. Mindezt csak tetézte, hogy a belföldön kitermelt energiahordozókhöz a koncessziós vállalatok világgpiaci áron juthattak hozzá, míg állami tulajdonban lévő vetélytársaik jóval olcsóbban. Ráadásul a szovjet hatóságok számos esetben életbe léptettek valutakiviteli korlátozásokat is, ami arra

kényszerítette a külföldi vállalkozókat, hogy a megtermelt haszon jelentős hányadát a szovjet gazdaságba forgassák vissza.

A koncessziós vállalatok alkalmazásában álló munkaerő-állományon belül a szovjet átlaghoz képest példátlanul magas volt a külföldi honosságú, főként szakképzett munkavállalók aránya, amely 1928–1929-ben megközelítette a 10%-ot.¹⁹ Ennek oka egyrészt a koncessziós vállalatok menedzsmentjének külföldi üzleti gyökereiben és kapcsolatrendszerében rejlett. Az okok másik része ugyanakkor a szovjet politikában keresendő. A magasabban képzett szovjet állampolgárok ugyanis eleve nem szívesen vállaltak munkát a koncesszióba vett vállalatoknál, annak köszönhetően, hogy a szovjet jogszabályok nem tették lehetővé a koncessziós vállalatok adminisztratív munkakörben foglalkoztatott munkásai számára a szakszervezeti tagságot, amivel a szakszervezeti tagságból fakadó előnyöktől is megfosztották őket. Ezzel valójában a szovjet gazdasági kormányzat lehetetlenítette el a koncessziók támogatásával kitűzött egyik legfontosabb társadalmpolitikai célt, nevezetesen a hazai munkásállomány szaktudásának fejlesztését és a külföldi munkatapasztalatok átvételét, hiszen mindez a külföldi munkaadót arra készítette, hogy nagy számban alkalmazzon külföldi munkaerőt.²⁰

A koncessziós politika kudarcához azonban csak részben járultak hozzá ezek a gazdaságszervezési, üzleti és pénzügyi, illetve szociális eredetű gyakorlati problémák. Az egyik legfőbb gondot az jelentette, hogy a Szovjetunióban valójában nem is létezett a szó eredeti értelmében vett koncessziós jogalkotás. Mint említettük, az 1920. november 23-i dekrétum csak nagy általánosságokban fogalmazta meg a koncessziók engedélyezésének alapkövetelményeit, a későbbi, döntően a koncessziós politika során tapasztalt gyakorlati problémákra reflektáló rendeletekből nem állt össze egy egységes, a koncessziós kérdések minden elemét átfogó és szabályozó cizellált jogszabály. Noha a stabil jogszabályi háttér hiánya bizonyos fokú manőverezési lehetőséget nyújtott mind a külföldi befektetőnek, mind a szovjet államháztartási szervek képviselőinek, amivel alkalom esetén mindkét fél élni is kívánt, az üzletmenetben helyrehozhatatlan károkat okozott, hiszen elhintette közöttük a kölcsönös bizalmatlanság magvát. A joghézag érzékeltetésére elég felhozni az első koncessziós szerződés esetét: az Északi Távíró Társasággal kötött okmányban a szovjet kormány kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy törleszti a céggel szemben fennálló, háború előtti időkből származó, 6 millió franknyi kölcsönét, amivel megsértette azt a korábban hivatalosan is deklarált álláspontját, mely szerint mindenfajta jóvátételi kötelezettséget megtagad.²¹ A helyzet a későbbiekben sem változott: nem egy alkalommal előfordult, hogy a korábban kitűzött elvi célokkal és határozatokkal ellentétes rendelkezések születtek, amelyek vagy aránytalanul előtérbe helyezték a külföldi befektetők érdekeit, vagy éppen aránytalanul próbálták korlátozni az üzleti szabadságukat.

A koncessziós politika gyakorlati alakulása a nemzetközi politika széljársáinak is ki volt téve. A kormányzat igyekezett elsősorban olyan országok állampolgárainak koncessziós ajánlatait elfogadni, amelyekkel ha nem is kiváló, de legalább kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápolt. A befektetési lehetőségek és rajtuk keresztül különféle gazdasági kedvezmények biztosítása a szovjet piacon bizonyos tekintetben előfeltétele volt a szovjet hatalom de facto elismerésének, tehát a két ország között valamilyen, legalább kereskedelmi szintű egyezményes viszony meglétének. 1921–1922 folyamán Szovjet-Oroszország már egy sor nyugat-európai tőkés állammal kötött ideiglenes kereskedelmi megállapodást. E szerződések biztosították a szovjet állam számára annak lehetőségét, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjog alap-

ján diplomáciai immunitást élvezhetett, majd egy idő után a misszió helyiségei területenkívüliségi jogot nyerhettek.²² A szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország de facto hivatalos képviselőiteinek tekintette. 1921. március 16-án Angliával, május 6-án Németországgal, december 7-én Ausztriával, december 26-án pedig Olaszországgal, majd 1922. július 5-én Csehszlovákiával lépett hasonló tartalmú egyezményre. A Lengyelországgal megkötött 1921. március 18-i rigai békeszerződés is tartalmazott olyan cikkelyeket, amelyeket a két fél egy ideiglenes kereskedelmi egyezményként értelmezett, bár a lengyel diplomácia ebben a nemzetközi okmányban de jure is elismerte a szovjet hatalmat.²³

Mint említettük, nem lehetett véletlen, hogy a koncessziós politika továbbviteléhez éppen a rapallói szerződés adott egy újabb lökést, a szerződést követő évben kirívóan megugrott a koncessziós ajánlatok száma. Ugyanez fordítva is igaz volt: a szovjet, majd az orosz történetírás az 1924. évet az „első elismerési hullám éveként” aposztrofálja, ugyanis ekkor több európai tőkés állam, így Anglia, Olaszország, Ausztria és Franciaország de jure elismerte a Szovjetuniót. A bolsevik hatalom nemzetközi jogi helyzetének megszilárdulásához vezető folyamat betetőzéseként 1925-ben Japán is felvette a diplomáciai kapcsolatokat vele.²⁴ A legújabb orosz történetírás magyarázata szerint ez volt az oka a koncessziós ajánlatok hirtelen zuhanásának 1924-ben, majd stagnálásának 1925-ben: a nyugati tőkés társaságok ugyanis kiváráó álláspontra helyezkedtek, és abban reménykedtek, hogy legalább részleges kompenzációban részesülnek az elkobzott és államosított tulajdonaikért cserébe.²⁵

A külföldi tőkések bizalmának elnyerésében nem segített a koncessziós döntéshozatali mechanizmus, végrehajtás és hatósági felügyelet túlbürokratizáltsága sem. Az állami koncessziós politika gyakorlati alkalmazásáért és végrehajtásáért felelős szervezeti struktúra legfelső szintje 1923. március 8-án szilárdult meg a Népbiztosok Tanácsa mellé rendelt Legfőbb Koncessziós Bizottság megalakításával, amelynek feladatkörébe tartozott a koncessziós politika koordinálása, valamint a már működő koncessziós vállalatok és az alacsonyabb szintű helyi koncessziós szervek felügyeletének ellátása. A szovjet kormány még ebben az évben decentralizálta a koncessziós politika szervezetét, és köztársasági szintű koncessziós bizottságok, illetve a népbiztosok és az Állami Tervhivatal koncessziós szervezeti egységeinek létrehozásáról határozott. A külföldi vállalatokkal való közvetlenebb és hatékonyabb kapcsolattartás érdekében 1923–1925 folyamán a Szovjetunió legnagyobb külföldi kereskedelmi kirendeltségein (Berlin, London, Párizs, Tokió) is koncessziós bizottságokat alakítottak, amelyek a koncessziós ajánlatok előzetes szakmai és politikai véleményezéséért, illetve azok továbbításáért feleltek. Az LKB első elnöke G. L. Pjatakov lett, akit 1925-től L. D. Trockij követett egészen 1927-ben bekövetkező leváltásáig.²⁶

Mivel a munkájuk nagyrészt külföldiekhez, illetve külföldi nagyvállalkozókhoz kötődött, az LKB, a köztársasági koncessziós bizottságok és a számos egyéb állami koncessziós szerv, illetve apparátusaik politikai felügyeletére a politikai belbiztonsági szerv, a Rendkívüli Bizottság (VCSK–OGPU) Gazdasági Igazgatóságát rendelték ki, amely sok esetben éles kritikát fogalmazott meg az LKB működésének elégtelensége miatt.²⁷ Nyilvánvalóan csak a döntéshozatal menetét lassította, hogy a kereskedelmi kirendeltségek koncessziós bizottságai, az LKB és az OGPU véleményezése nyomán a végső döntést a párt- és egyben az államapparátus szervezeti hierarchiájának legfelső csúcán, az OK(b)P KB Politikai Irodájában (Politbüro) hozták meg, az előkészített koncessziós szerződéseket itt hagyták jóvá. Nem egy precedens volt arra nézve, hogy a PB fékezte vagy befolyásolta a döntésére váró előterjesztések megvalósítását.²⁸

A koncessziós politika javítására és serkentésére a Politikai Iroda 1924. november 27-én egy önálló bizottság életre hívásáról döntött, amelynek vezetőjévé a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettesét, A. I. Rikovot deználták. A bizottság összehívását és működését nyilván a koncessziós ajánlatok számának zuhanása indokolta. A későbbiek folyamán csak „Rikov-bizottságként” funkcionáló szerv feladatául a koncessziós politika addigi eredményeinek megvonását és esetleges hiányosságainak kivizsgálását jelölték meg. A grémium 1925. június 10-én tette le jelentését a Politikai Iroda asztalára. A dokumentum megállapította, hogy a koncessziós politika pozitív szerepet játszott a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak kialakításában, de az ország termelőerőinek fejlesztésében nem hozott kézzelfogható eredményeket, és a költségvetésnek a koncessziós üzemek működéséből remélt bevételei is elmaradtak attól a szintől, amit annak idején e politika meghirdetésekor kitűztek. A bizottság a koncessziók gazdasági sikertelenségét elsősorban a koncessziós szervek apparátusának működési hiányosságaival, illetve a döntéshozatali mechanizmusba épített fékek meglétével, a túlságosan bürokratikus eljárásokkal magyarázta. Leszögezték, hogy a helyi koncessziós szervek apparátusai nem sajátították el a nyugati üzleti logikát, ezért meglehetősen bizalmatlanul, sőt néha ellenségesen viszonyulnak a külföldi befektetőkhez, vagy a már termelő vállalataikhoz, túlzó követelésekkel állnak elő velük szemben, illetve a koncessziós szerződések engedélyezésének túl sok állami hivatalon kell végighaladnia, ezért feleslegesen hosszúra nyúlik az eljárás.²⁹

A Szovjetunió koncessziós politikájára azonban végső soron a legnagyobb csapásokat az idő múlása mérte. Noha 1928. augusztus 16-án a Népbiztosok Tanácsa új intézkedéseket fogantatosított a koncessziós politika regenerálására és serkentésére, és hivatalos orgánuma, az Izvesztyija november 6-i számában közzétette a koncesszióba bocsátandó több tucat vas-, fém-, gép- és építőipari állami vállalat listáját,³⁰ 1928-tól újabb szerződések megkötésére mégsem került sor,³¹ csak esetleg az érvényben lévő szerződések módosítására. Sőt, ettől kezdve a jellemzőbb tendencia inkább az lett, hogy a szovjet hatóságok a szerződések hatályának lejárta után felszámolták, vagy állami kezelésbe vették a még fennálló koncessziós vállaltokat, üzemeket, bányákat. Az addig már egyébként is szisztematikusan megkezdett felszámolások ütemes lezárására a Politikai Iroda 1930. február 25-én kelt határozata is felhatalmazta az illetékes szerveket.³² Noha 1929–1930 folyamán még voltak olyanok, mint például B. Sz. Sztomonjakov, a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség egykori vezetője és külügyi népbiztoshelyettes, akik főként politikai megfontolásokból célszerűnek látták volna a felszámolási folyamat gyors ütemének visszafogását, 1929 és 1930 között a bolsevik vezetés viszonyulása a koncessziókhoz már nem változott meg. Ennek magyarázata egyértelműen a szovjet gazdaságban bekövetkező fordulatban rejlik.

Az 1929-ben meghirdetett első ötéves terv ugyanis jelentős sikereket eredményezett a szovjet gazdaságban, s érezhetően növelte az ország gazdasági potenciálját. Az 1927–1928 folyamán az országban megkezdődő hatalmas építkezések és infrastrukturális beruházások, majd az első ötéves terv nyomán 1929–1930-ban már érezhető gazdasági mobilizáció azt a benyomást erősítette meg a bolsevik vezetésben, hogy a különben is csak részeredményeket produkáló koncessziós politikára a továbbiakban nincs szükség, s az ország a saját lábára állva véghezviheti az ipari termelés modernizációját és a teljes iparosítást. Ismert tény továbbá, hogy az ötéves terv végrehajtásával a szovjet kormány egyúttal gazdasági szerkezetváltást is végre kívánt hajtani az ország gazdaságában még az „új gazdaságpolitikától” (NEP) örökölt, s mindaddig jelen lévő többpiériú struktúra (külföldi magántőke, kistulajdon, szövetkezeti tulajdon, állami

tulajdon) likvidálásával. A „nagy áttörés” gazdasági eredményeinek érzékeltetésére néhány adatot hozunk fel: 1933-ban, amikor J. V. Sztálin pártfőtitkár bejelentette az öt éves terv idő előtti teljesítését, a gyáripari termelés indexe – egyes kutatók szerint – 21%-kal emelkedett, az 1929. évihez képest 3,5-ször több tőkét fektettek az ipari termelésbe, és az iparban dolgozó munkások létszáma 3,7 milliőről 8,5 millióra nőtt.³³

A koncessziós politika kudarcainak elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni még egy tényezőt, nevezetesen a globális gazdaságot 1929–1933 között megrengető hatalmas válságot, ami leginkább a külföldi tőkések számára érezte a hatását. A krízis következtében a nyugati pénzpiacra emelkedtek az általuk felvehető hitelek kamatai is, a dollár, a font és a márka árfolyama, és a pénz aranyhoz viszonyított értéke is jelentősen megcsappant. A koncessziós termelésből korábban kivonható átlagban 20–35% közötti tiszta haszon az exportlehetőségek szűkülése és a valutaárfolyam csökkenése miatt érezhetően redukálódott, ezért a tőkések tekintélyes része magától is befektetett összegeinek kivonása és a szovjet piacról történő kivonulás mellett döntött.³⁴

Az 1930-as években a koncessziós vállalatok száma folyamatosan csökkent: az LKB kimutatásai szerint 1931-ben még 37, míg 1937. január 1-jén már mindössze csak 5 ténylegesen működő koncessziós vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunió területén. Ez év december 14-én megszüntették az okafogyottá vált Legfőbb Koncessziós Bizottságot is, s az addig még vegetáló cégek felügyeletét a Külkereskedelmi Népbizottságra ruházták át.³⁵ A történeti irodalom adatai eltérnek arra vonatkozóan, hogy az utolsó koncessziós vállalatot mikor számolták fel: Szergej Hromov történész úgy véli, hogy az utolsó, egy japán tőkeerővel működő cég 1944-ig állt fenn,³⁶ míg Rem Belouszov közgazdász kutatásai szerint a renegátnak számító Északi Távíró Társaság még a világháborút is túlélte, s csak 1946-ban államosították.³⁷

Az orosz történetírás mára egyértelműen kiderítette, hogy a koncessziók részaránya rendkívül alacsony volt a Szovjetunió teljes gazdasági termelésén belül. A szovjet iparba az 1927–1928. gazdasági évadban mintegy 7 milliárd 878 millió rubelt invesztáltak, amiből mindössze 45,3 millió rubel, vagyis az összes befektetett pénzeszveg 0,57%-a esett a külföldi koncessziókra. Igaz, ez a periódus már a koncessziós politika leáldozásának ideje volt. Ugyanerre a következtetésre juthatunk ugyanakkor is, ha a korábbi időkben a koncessziós ipari üzemek részesedését vizsgáljuk a bruttó nemzeti össztermék létrehozásából: 1924–1925-ben ez az érték 0,2%, 1925–1926-ban 0,3%, 1926–1927-ben 0,4%. A kormány bevételei a koncessziós vállalatok által az államkasszába fizetett jutalékokból (adók, jövedelemrészesedés) szintén szerénynek mondhatók: 1925–1926-ban 11,5 millió, 1926–1927-ben 16,1 millió rubel. Bár szintén az igazsághoz tartozik, hogy például az 1926–1927. gazdasági évadban részarányukat tekintve a koncessziós üzemek az ország összes termelési egységének 0,5%-át tették ki, egyes iparágakban viszont ennél jóval magasabb értékek lehettek. Így 1922–1927 között a Szovjetunió réztermelésének 11,8%-a, aranytermelésének 20–30%-a, mangánérctermelésének 40%-a, ezüst- és ólomtermelésének 62,2%-a koncessziós konstrukcióban működő bányákból származott. (1926–1927-ben az ipari koncessziók közel felét, 48,5%-át a bányászati ipar alkotta.) 1928–1929-ben az ipari, mezőgazdasági és bányászati koncessziós üzemekben körülbelül 37 ezer munkás dolgozott, ami az ország teljes munkaerejének alig 0,7%-át tette ki.³⁸

Látszatra a külföldi magántőke jelenlétének és működésének engedélyezése a szovjet gazdaságban teljesen antagonisztikusnak tűnik, vagy legalábbis viszonylagossá teszi a bolsevik rezsim államszocialista jellegét. Ez a rezsim azonban konszolidációja

érdekében rákényszerült némi alkalmazkodásra a piaci folyamatokhoz, illetve az 1920-as évek első felében szükségessé vált számára a taktikai együttműködés az általa elutasított tőkés világgal, és az azt reprezentáló magántőkével. A koncessziós politika célkitűzéseit és működését tekintve jól illeszkedett az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló NEP rendszerébe, amely szintén teret engedett a piaci folyamatoknak, és lehetővé tette, hogy bizonyos ágazatokban, például az iparon, mezőgazdaságon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön. Ez annak ellenére is így van, hogy a koncessziók engedélyezésének, kiszolgáltatásának és felügyeletének rendszere a NEP-től független gazdaságpolitikai mechanizmusként érvényesült, és önálló végrehajtott szervezeti hierarchiával bírt. Csakúgy, mint a bolsevik vezetés, ha érdekei úgy diktálták, a magántőke is könnyűszerrel le tudta küzdeni az ideológiai korlátokat, bár mint láttuk, a Szovjetunióban az érvényesülése előtt álló egyik legfőbb nehézséget a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanság és az ebből fakadó bürokratikus akadályok jelentették. A bürokratikus fékek mellett a koncessziós vállalatok működésével szemben támasztott gazdaságszervezési követelmények, illetve üzleti és pénzügyi korlátozások is rendkívüli mértékben megnehezítették azok integrációját a szovjet gazdaság rendszerébe. Ráadásul a nagy világgazdasági válság tapasztalatai arra utalnak, hogy a külföldi tőkeerővel működő koncessziós vállalatok beilleszkedési problémáinak külső okai is voltak. A gazdasági világválság által keltett globális megrázkódtatások ugyanis nagyrészt érintetlenül hagyták az 1929-től kierőszakolt fellendülésnek induló szovjet gazdaságot, míg a szovjet földön termelő tőkés vállalkozások, amelyek pénzügyi eredetük és financiaális hátterük, illetve üzleti filozófiájuk és kötődéseik miatt mintegy idegen testként voltak jelen a Szovjetunióban, sokkal érzékenyebben reagáltak a világgazdasági trendekre és a világgazdasági kondíciók változásaira. A Szovjetunió koncessziós politikáját rengeteg belső ellentmondás feszítette, ezért anélkül, hogy mérhetően hozzájárult volna a gazdaság tőkésítéséhez és modernizációjához, vagy egyáltalán a szovjet államháztartás szempontjából különösebb eredményeket produkált volna, az 1920-as évek végén bukásra lett ítélve.

Az amerikai eset

Az orosz történetírás a koncessziós politika jellemző eseteiként emlegeti az Armand Hammer amerikai vállalkozóval kötött koncessziós szerződéseket. Az első világháború előtt Hammer két bátyjával egyetemben egy oroszországi vegyipari cég tulajdonosa volt, de a gyárat még a háború idején, a bolsevikok hatalomra kerülése előtt eladták, így azt nem Hammerék kezéből államosították. Hammer 1921-ben tért vissza Moszkvába, ahol a Külkereskedelmi Népbiztosság engedélyével létrehozta az Alamerico (Allied American Corporation) nevű, New York-i székhelyű cégének helyi kirendeltségét. A koncessziós politika történetének második szerződését ezzel a céggel kötötték meg 1921. október 29-én.³⁹ Ennek értelmében az amerikai vállalkozó négy évre bérbé vehette az építőipari alapanyagként használt azbeszt Dél-Urál vidékén levő gazdag lelőhelyeit, cserébe köteles volt helyben felvenni 1200 munkást, és a helyi munkaerő alkalmazásával és fejlett termelési eszközök igénybevételével beindítani a polgárháború idején leállt termelést a bányákban. Ezen túlmenően egymillió pud élelmiszeripari terméket is be kellett hoznia az országba,⁴⁰ amelyből 100 ezer pud Petrográdnak jutott, a maradék részt a Dél-Urál vidékén kellett elosztania. A kitermelt azbeszt 10%-a és a tiszta nyereség 50%-a az amerikai befektetőt illette.⁴¹

Az orosz (egykori szovjet) forrásokból tudjuk, hogy Lenin különös figyelmet szentelt az amerikai befektető és cége tevékenységének, folyamatosan igyekezett elébe menni Hammer kéréseinek, és több olyan eset is ismert, amikor Lenin személyes közbenjárására mozdították elő vállalkozásának sikerét. 1922-ben az első számú szovjet vezető javaslatára egy ízben még a Politikai Iroda is elfogadott egy olyan határozatot, amelynek értelmében külön támogatást nyújtottak neki.⁴² Ez a fajta előzékenység a Hammer család iránt nem volt véletlen, ugyanis még 1907-ben Lenin a stuttgarti szocialista kongresszuson személyesen találkozott Hammer apjával, Juliusszal. Emellett Armand állandó kapcsolatban állt az USA Szocialista Munkáspártjával, majd az amerikai kommunistákkal, sőt a későbbiek folyamán ő volt az, aki a Kominterntől az amerikai kommunista mozgalom számára előirányzott szubvenciót bizalmasan eljuttatta az USA-ba.⁴³

Annak ellenére, hogy Lenin nyilván személyes és politikai okokból rendkívül előzékenyen viselkedett az amerikai befektetővel és családjával szemben, az orosz történeti irodalom értékelése szerint Hammernek nem volt ennyire egyértelműen pozitív a szerepe a szovjet gazdaság reorganizációjában. Még szerződésének 1925. évi lejártának határideje előtt egy újabb ajánlattal fordult az LKB-hoz az Ob és az Irtsis folyók mentén lévő hatalmas szibériai erdőségek faanyagának feldolgozására. Grandiózus elképzelései szerint a koncessziós szerződést 50 évre kötötték volna, és mintegy 5–10 ezer gyeszjatyina területű erdővidék kitermelésére kapott volna jogot.⁴⁴ A tervettről készített szakértői vélemény ugyanakkor úgy vélte, hogy ezzel Hammer olyan mértékben kihalozta volna a szovjet föld természeti kincseit, hogy az már veszélyeztette volna nemcsak az ott honos lakosság megélhetését, hanem a szovjet népgazdaság érdekeit is, ezért az LKB elutasította azt.⁴⁵ Hammer egyébként üzleti filozófiájaként valóban azt vallotta, hogy a koncessziós vállalatok sikeressége a fejlett nyugati technológia alkalmazása, a munka szervezettsége és a tőkeerő mellett attól is függ, hogy a vállalkozó képes-e magasan kvalifikált munkaerőt vonzani külföldről a vezető pozíciók betöltésére. Későbbi koncessziós vállalatában maga is nagy számban alkalmazott külföldi munkaerőt, és nemcsak amerikai, hanem német és angol állampolgárokat is.⁴⁶

1925. szeptember 22-én a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta a Hammerrel kötött, 10 évre szóló koncessziós szerződést irodaszerek (tollak, ceruzák, papíryanag stb.) gyártására. A vállalat mintegy 800 munkást foglalkoztatott, az adminisztratív állomány szinte kizárólag külföldiekből került ki. Termékeinek 20%-át külföldre, főként Ázsiába exportálta. A szovjet sajtó 1927 nyarán arról kezdett cikkezni, hogy Hammer vállalata menedéket nyújt az egykori földesuraknak, gyáriparosoknak és cári tisztek leszármazottainak. A probléma valójában az lehetett, hogy a cég óriási konkurenciát jelentett az irodaszereket gyártó szovjet üzemek számára, s a lakosság inkább az ő cége által előállított drágább, de jobb minőségű termékeket vásárolta, ezért Hammer óriási profitot vihetett ki az országból. A szovjet gazdasági szaksajtó közölte az amerikai vállalkozó cégének mérlegét az 1927. szeptember 1-jei állapot szerint: a cég alaptőkéje 710 ezer rubelt tett ki, a bevételei az 1926–1927. gazdasági évadban ugyanakkor 3 millió 360 ezer rubelre rúgtak. Ebből mintegy 1 millió 840 ezer rubelt fizetett a szovjet államnak adó, illetve a koncessziós szerződésből a szovjet államnak járó részesedés gyanánt, így a tiszta haszna ekkor elérte az 1 millió 520 ezer rubelt. Ez a befektetett tőkemennyiség körülbelül 213%-ának felelt meg. A szovjet forrásokból kiderül, hogy a következő gazdasági évadban Hammer tiszta profitja még ezt is jócskán felülmúlta: mintegy 1 millió 970 ezer rubelt vághatott zsebre.⁴⁷

A szovjet kormány a Hammer fő konkurensének számító „Moszpoligraf” nevű szovjet állami vállalat gazdasági pozíciói védelme érdekében igyekezett fokozatosan megszorítani az amerikai üzletember tevékenységét. Az amerikai vállalkozó ekkor már nem érezhette maga mögött Lenin támogatását. Egyrészt megpróbálták a „Moszpoligraf” üzleti működését korszerűbbé tenni, például jobb minőségű gyártási alapanyagok beszerzésével, külföldi kiküldetésekkel és szakemberképzéssel, külföldi technológia elsajátításával és meghonosításával, illetve a reklámra költött összegek növelésével.⁴⁸ A szovjet forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy mi lehetett a fő oka annak, hogy a Hammer-féle vállalat 1929 folyamán hirtelen hullámvölgybe került, az mindenesetre biztos, hogy már 1929 őszére adóhátralékot halmozott fel, ezért a szovjet kormányzathoz fordult hitelekért vagy tőkerészesedésének kivásárlásáért. Valószínűnek tartjuk, mivel a szovjetek a koncessziós szerződésben foglaltakat nem változtathatták meg egyoldalúan, megemelték a külföldi befektetők által az államnak fizetett adók összegét. Ezzel az intézkedéssel elérték azt, hogy Hammer ellehetetlenüljön, ugyanakkor így a szovjet kormány is csapdába került, hiszen ha nem adott hitelt a cég működésének regenerálásához, akkor a szerződés határidejének lejárta előtt egyoldalúan likvidálnia kellett volna a vállalatot, amiért a vállalkozó a befektetett tőkéjének megtérítését követelhette.

A Népbiztosok Tanácsa végül 1929. október 8-án hozott határozatot a cég felszámolásáról, és a Hammernek fizetendő kompenzáció összegét egymillió rubelben szabta meg. A Külügyi Népbiztosság ugyanakkor nem értett egyet a döntéssel. Külpolitikai érdekekre hivatkozott, s azt állítva, hogy Hammer vállalata az egyetlen amerikai tőkeérdekeltségű koncessziós vállalat a Szovjetunióban, és megszüntetése rossz benyomást keltene az amerikai üzleti és rajtuk keresztül politikai körökben, ezért javasolta, hogy a céget alakítsák át szovjet–amerikai vegyes gazdasági társasággá, amelyben a részvényeket fele-fele arányban birtokolta volna az amerikai vállalkozó és a szovjet állam.⁴⁹ A Népbiztosok Tanácsa ugyanakkor továbbra is ragaszkodott a vállalat megszüntetéséhez, s mindössze annyi engedményt tett, hogy a korábban megállapított kompenzáció összegét, amit Hammer vitatott, 1 millió 660 ezer rubelre emelte. A Népbiztosok Tanácsa végül 1930. április 1-jén hagyta jóvá a rövid idővel azelőtt az LKB által Hammerrel aláírt megállapodást, amely kimondta az 1925 őszén kötött koncessziós szerződés semmisnek nyilvánítását és Hammer tulajdoni hányadának kivásárlását, illetőleg a cég teljes állami tulajdonba vételét.⁵⁰

A német eset

A mezőgazdasági koncessziókra jó példát szolgáltat a német acélipari óriás, a Krupp-konzern befektetési kísérlete a Szovjetunióban. A Krupp Művek a 19. század végétől a világ egyik legnagyobb acélipari vállalata volt, amely az azonos nevű, Ruhr-vidéki eredetű iparosdinasztia tulajdonát képezte. A cég élén a két világháború közötti időszakban Bertha Krupp állt, aki férjével együtt jelentős pozíciókat szerzett a kohászatban, a hadiiparban és a vasútépítésben, s a cég a későbbiek folyamán a német hadsereg legnagyobb szállítójává vált. A forrásokból kiderül, hogy a szovjet gazdasági szakemberek maguk is meglepődtek amiatt, hogy a nehéziparba beágyazódott vállalatóriás 1922 tavaszán a mezőgazdasági koncessziók iránt mutatott inkább érdeklődést.⁵¹ A Krupp-konzern az 1922. március 23-án kötött koncessziós szerződésben vállalta, hogy a Rosztovtól délre eső, az Észak-Kaukázus térségében található, mintegy 27 ezer 250 hektár kiterjedésű sztyeppevidéket fokozatosan, 12 gazdasági szezon alatt műve-

lésre alkalmassá teszi. A Krupp-vállalat által haszonbérbe vett földterület majdnem teljesen üres sztyeppe volt, néhány, a polgárháborúban tönkretett gazdasági építménnyel. A német konszern főként gabonaneműek termesztésére vállalkozott ezen a kietlen vidéken, és a feldolgozás, tárolás megszervezésére egy hatalmas mezőgazdasági kombinátot is létrehozott „Gigant” („Óriás”) néven. Ez lett az egyik legnagyobb mezőgazdasági koncessziós vállalkozás a Szovjetunió területén.⁵² A betakarított termény 20%-a a befektetőt illette.⁵³

A Krupp Művek mezőgazdasági koncessziójának megítélése alapvetően pozitív volt. 1923. március 10-én G. L. Pjatakov a J. V. Sztálinnak készített feljegyzésében azt állította, hogy a Krupp és a hozzá hasonló mezőgazdasági koncessziók fejlett termelési kultúrát honosítanak meg szovjet földön.⁵⁴ Ugyanez a kedvező vélekedés fogalmazódott meg az LKB egy évvel később elkészített soros beszámolójában, amelyben a koncessziókat felügyelő főhatóság példaértékűnek értékelte a Krupp tevékenységét azért, mert modernizálja a kezdetleges termelési struktúrát, s támogatja a vidéken élő parasztságot (traktorokkal, vetőmagokkal). A dokumentum állítása szerint a Krupp ekkoriban még az általa bérelt termőterület 100%-os kiterjesztésére is javaslatot tett.⁵⁵

Nemsokára kiderült azonban, hogy a bérelt földterület gabonaneműek termesztésére nem annyira alkalmas, vagy legalábbis nagyon alacsony hozamok érhetőek el. Az 1926–1927. gazdasági évadban a Krupp a mezőgazdasági géppark korszerűsítése és a termelési kultúra fejlesztése ellenére a bérbe vett földterület mindössze 13%-át tudta bevetni és szántóterületté alakítani, amivel jócskán elmaradt a koncessziós szerződésben általa vállalt ütemezéstől. A Krupp-konzern ezért a szerződés módosítását kérte úgy, hogy a gazdálkodásban a szárazságot jobban tűrő, igénytelenebb használatok tenyésztésére válthasson. Noha a szovjet kormányzat azt állította, hogy a szerződés megkötése előtt sem a befektető, sem az LKB nem tájékozódott a helyszínen, és nem mérte fel kellőképpen a terület földrajzi adottságait és klimatikus viszonyait,⁵⁶ egyes orosz történészek kutatásai ezzel ellentétben inkább arra engednek következtetni, hogy általában véve a mezőgazdasági, ipari és bányászati koncessziók esetében igazából a helyi hatóságok is vonakodtak az előzetes terepszemle lehetővé tételétől.⁵⁷

A szerződés módosítására végül is 1927. szeptember 9-én került sor, amelyet már nem is a Krupp írt alá, hanem a mezőgazdasági koncesszió üzemeltetésére általa létrehozott és felügyelt önálló gazdasági társaság, a „Manics”. Az új szerződés értelmében a Kruppnak 1931. január 1-jéig legalább 3 millió rubel értékben kellett befektetnie a gazdasági társaság felszerelésébe és termelésének beindításába. A bérbe vett földterület korábbi nagysága megmaradt úgy, hogy körülbelül 22 ezer hektáron legeltetést végeztek, és csak 5 ezer hektárt tartottak meg a gabonaneműek termesztése számára. A német szerződő fél kötelezte magát, hogy a juhállományt 1935-re 36 ezer egyedre növeli. A szovjet államra eső részesedés, amelynek fizetése alól az első három évre a német cég haladékot kapott, a korábbi szerződésben foglaltaknál kedvezőbb volt, a mezőgazdasági kombinát bevételeinek 10%-a.⁵⁸ A juhállomány növelése nem haladt azonban a kívánt mértékben, sőt az újjáalakított vállalat inkább veszteséget termelt, amelynek mértéke 1928. október 1-jére már elérte a 2,3 millió rubelt. A német befektető ezért a vállalat likvidációját javasolta, de Hammer céggel ellentétben, ebben az esetben a szovjet vezetés inkább a vegyes társasággá alakítás mellett döntött. Ennek eredményeként 1928. szeptember 21-én megalakult a „Manics-Krupp Orosz–Német Mezőgazdasági Társaság”, s a társaság vezetése fokozatosan a szovjet kormányzat kezébe csúszott át, úgy, hogy közben a német érdekeltség tökeghányada a társaságban maradt.⁵⁹ Nyilván a német–szovjet politikai kapcsolatban a Hitler hata-

lomra jutása után beálló kedvezőtlen változásokkal is összefüggésben állt, hogy a szovjet államháztartási szervek 1934 őszén ennek az immáron vegyes gazdasági társasági formában működő vállalatnak a maradványait is felszámolták.⁶⁰

A magyar eset

Eddig egyáltalán nem volt ismert a hazai és az orosz történeti irodalomban, hogy volt egy olyan eset is, amikor egy magyar üzleti érdekeltség igyekezett koncessziót szerezni a szovjet ipari termelésben, és így piaci részesedéshez jutni a hatalmas gazdasági kapacitásokkal rendelkező országban. A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség 1923. február 2-án arról értesítette az LKB-t, hogy egy befolyásos magyar tőkésekől álló, kormányzati hátszelet is élvező üzleti összefonódás koncessziós ajánlattal kereste meg őket. A dokumentum a csoport tagjai között említette Diósy Ödönt, a Kereskedelemügyi Minisztérium tisztviselőjét, László Sándort, a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. vezérigazgatóját, Klein Gyulát, a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) ügyvezető igazgatóját és Fenyő Miksát, a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatóját.⁶¹ A négy üzletember közötti kapcsolati háló viszonylag könnyen feltérképezhető. A MÁH ügyvezető igazgatói székét elfoglaló Klein egyben a Hofherr–Schrantz önállósult magyarországi leányvállalatának alelnöki posztját is betöltötte, sőt a jelentős gazdasági súlyt képező Ganz-Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatótanácsának egyik tagja volt. Nem mellékes az sem, hogy a Hofherr–Schrantz magyarországi ága és a Ganz-Danubius a MÁH érdekeltségébe tartozott, akárcsak olyan nagynevű és nagy múltú ipari vállalatok, mint a Ganz Villamossági Gyára, a Fegyver- és Gépgyár Rt. vagy a Láng Gépgyár Rt. Diósy pályafutásáról annyi tudható, hogy a világháború idején a MÁH által 1915-ben alapított, ipari és mezőgazdasági cikkek forgalmazó Haditermény Rt. berlini kirendeltségének vezetője volt, majd az 1920-as években a Kereskedelemügyi Minisztériumba került. Fenyőről – akit László és Klein már csak a GYOSZ élén elfoglalt vezető pozíciója miatt is ismerhetett – a jelentés megemlítette, hogy részvényein keresztül mindkét Ganz-gyárhoz kötődik. Diósy aziránt érdeklődött Berlinben, hogy a felsorolt üzletemberek milyen feltételek mellett vehetnének részt az Ukrajna déli részén, a Bug-öbölben fekvő Nyikolajev város két hajógyára (Ruszsud, Naval) termelésének beindításában és kiaknázásában, vagyis hogyan nyerhetnének koncessziót a gyárak üzemeltetésében.⁶²

A cári Oroszország fennállása idején három hajóépítő üzemet is létesítettek Nyikolajevben. Az első a döntően kereskedelmi hajókat gyártó Naval, a második a hadihajókat (naszádokat, rombolókat, aknarakókat) gyártó Ruszsud, míg a harmadik a tengeralattjárók gyártására specializálódott Baltjika volt. A három üzem együttesen Európa egyik legnagyobb, mintegy egymillió m² kiterjedésű hajóépítő objektuma volt, gyártó- és szerelőműhelyei egy hatalmas központi csarnokból ágaztak le. A háború előtt a három üzem mintegy 18 ezer munkást foglalkoztatott. Leginkább csak a magyar levéltári dokumentumokból derül ki, hogy nem véletlenül vetettek szemet a magyar üzletemberek a nyikolajevi hajógyárakra. Az első világháború idején az Ukrajnát megszálló német hatóságok lefoglalták a stratégiai ipari létesítményeket, és megkezdték a műszaki berendezések leltárba vételét. 1918 nyarán a MÁH megbízásából a helyszínen járt László Sándor, abból a célból, hogy kipuhatolja, milyen esélye lenne a MÁH-nak és az érdekeltségébe tartozó vállalatoknak arra, hogy még a szintén pályázó német konszernnek előtt tulajdonukba vegyék az ipari objektumokat, vagy azok egyikét.⁶³ A

hadi helyzet változása, illetve a német csapatok kivonulása után azonban a szovjet hatóságok vették birtokukba a várost és stratégiai üzemait, ezért ez a kezdeményezés akkor nem lehetett eredményes.

Az LKB moszkvai központjában azt kérték a berlini kereskedelmi kirendeltségtől, hogy küldjön részletes információt a jelentésében említett személyekről és cégeikről annak érdekében, hogy ajánlatukat tüzetesen megvizsgálhassák. A március 6-ra elkészült információs anyagban a Hofherr–Schrantzról megállapították, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban jelentős pozíciókat szerzett vállalat magyarországi üzemei a háború után izmosodtak meg annyira, hogy túlnőttek a vállalat bécsi ágán. „Gépei jó hírnévnek örvendenek, és jól ismertek Ukrajnában és Dél-Oroszországban” – szögezte le az elemzés. A MÁH-hal kapcsolatban leírták, hogy az Angol–Magyar Bankkal együtt a legjelentősebb pénzintézet Magyarországon, s míg utóbbi az angol tőke érdekeltségébe tartozik, addig előbbi a Rotschild-csoport tagja, és inkább a francia tőke támogatja. A koncessziós ajánlatról az LKB több felső államigazgatási szerv és szakhatóság véleményét is kikérte, így a Legfelső Népgazdasági Tanácsét, a Külügyi Népbiztosságét, a Tengerhajózási Népbiztosságét, a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosságét, a Földművelésügyi Népbiztosságét, valamint a Forradalmi Katonatanácsét, bár az április 5-én meghozott döntésében alapvetően a három előbbi, inkább politikai és biztonságpolitikai indíttatású szakvéleményére hivatkozott, amelyek a koncessziós ajánlat teljesítése előli elzárkózást kérték. A Külügyi Népbiztosság nevében M. M. Litvinov népbiztoshelyettes kifejtette, hogy részükről nincs akadálya magyar cégekkel való tárgyalásnak és üzletkötésnek. Am kikötötte: „Üzletek esetén – amelyek a magyarok számára nagy jelentőségűek – javasoljuk, hogy a szerződés életbelépéséhez az orosz és magyar kormány hivatalos kapcsolatba lépését szabják feltételül.” A Tengerhajózási Népbiztosság sem tartotta elfogadhatónak az ajánlatot, mivel úgy vélte, hogy a Szovjetunió fekete-tengeri hadihajógyártása csak ezekben a gyárakban valósul meg, ezért átadásuk külföldi tőkéseknek veszélyeztetné a hadihajógyártás biztonságát. Azonos álláspontra helyezkedett a Legfelső Népgazdasági Tanács is, amely a nyikolajevi hajógyáraknak az ország védelmi rendszerében betöltött jelentős szerepével érvelt. A társhatóságok közül ezzel ellentétes véleményt egyedül a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosság fogalmazott meg, amely – alapos gazdasági hatástanulmányok elkészítése esetén – nem zárta ki a magyar tőke bevonásának lehetőségét a gyárak fejlesztése érdekében. Az LKB a többségi vélemény alapján elutasította az ajánlatot.⁶⁴

Noha a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok kibontakozását nem befolyásolták olyan problémák, mint például az adósságok és az államosított ingatlanok ügyei, amelyek a Szovjetunió és egyes nyugati tőkés államok közötti gazdasági viszonyt súlyosan megterhelték az 1920-as években,⁶⁵ az elutasítás elsődleges oka mégis politikai természetű volt, mégpedig a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok elégtelensége. Mint említettük, a szovjet diplomáciai vezetés az 1924. évi „első elismerési hullám” előtt sem járult hozzá nagyobb jelentőségű gazdasági beruházásokról vagy árumegrendelésekről folytatott tárgyalásokhoz olyan államok tőkés képviselőivel, amelyek nem álltak szerződéses viszonyban a Szovjetunióval, tehát nem kötöttek vele kereskedelmi keretegyezményt, és ezzel de facto nem ismerték el. Ez volt az a tényező, ami a leginkább kérdésessé tette a magyar tőkés érdekeltségek nyereségszerzésének lehetőségét a szovjet piacon. A másodlagos ok biztonságpolitikai jellegű volt: a szovjetek nem kívántak koncesszióba bocsátani stratégiai vállalatokat, így hadiüzemeket. Ráadásul a nyikolajevi hajógyárak viszony-

lag sértetlenül átvészelték az 1917. évi forradalmak után bekövetkező nagy társadalmi kataklizmát, olyannyira, hogy 1922–1923 fordulójára már megkezdheték háború előtti rendelkezéseik teljesítését. Az LKB és vele együtt az illetékes szakhatóságok egyáltalán nem vizsgálták meg behatóan az ajánlattevő magyar cégcsoport gazdasági referenciáit és pozícióit: tőkeerejét, piaci helyzetét, és azt, hogy a hajógyárak koncesszióba bocsátása esetén milyen eszközöket fektetne az üzemek termelésének beindításába. A Legfelső Népgazdasági Tanács válaszából ennek ellenére kiérezhető, hogy a politikai és biztonságpolitikai okok mellett lehetett még egy harmadik, gazdasági-financiális természetű oka is az elutasításnak: a szovjet államháztartási szerv úgy vélte, hogy egy koncessziós versenyztetés esetén a magyar tőkésék nem lennének képesek ringbe szállni hatalmas német, angol vagy amerikai riválisaikkal.

Jegyzetek

- ¹ A háborús cselekmények (világháború, polgárháború, nemzetközi intervenció) által okozott nemzetgazdasági károk részletes adatait ld. *R. A. Belouszov: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii: XX vek. Knyiga 2. Cserez revolucijia k NEPu. Moszkva, 2000. 124–147.*
- ² *J. P. Bokarjev: Rosszizszckaja ekonomika v mirovoj ekonomicseszkoj szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX v.). In: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii XIX–XX v.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 456. Az orosz szakirodalomban rábukkanhatunk ettől eltérő adatokra is. A cári kormányok által felvett kölcsönökre ld. még: *J. Petrov: Rosszizszckaja ekonomika v nacsale XX v. In: Rosszija v nacsale XX veka. Otv. red. A. Ny. Szaharov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 189.**
- ³ *Sz. Sz. Hromov: Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR. Isztoricseszkiy ocserk. Dokumenti. Csaszty I. Moszkva, 2005. 7.*
- ⁴ *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR (1920–1930 gg.). Dokumenti i matyeriali. Red. M. M. Zagorulko. (Otyecsesztvennij opit koncesszij. Tom II.) Moszkva, 2005. 8.*
- ⁵ A dekretum teljes szövegét ld. uo. 39–40.; *Hromov: i. m. T. I. 121–122.*
- ⁶ *Zagorulko: i. m. 8–9.*
- ⁷ *Belouszov: i. m. 375.*
- ⁸ *Zagorulko: i. m. 11.*
- ⁹ *V. A. Siskin: Sztanovlenie vnyesnyej polityiki poszlerevolucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztjicseszkiy mir. Ot revolucionnogo „zapadnyicseszta” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 135–139.*
- ¹⁰ Igaz, ezt az adatot később hivatalosan is 50 milliárdra módosították. *Hromov: i. m. T. I. 5–6.*
- ¹¹ *Zagorulko: i. m. 8–9.*
- ¹² *Siskin: i. m. 292–310.*
- ¹³ *Hromov: i. m. T. I. 26.*
- ¹⁴ *Zagorulko: i. m. 21.*
- ¹⁵ *Hromov: i. m. T. I. 26.*
- ¹⁶ *A. J. Vatlin: Vnyesnyaja polityika i Komintern 1921–1929 gg. In: Rosszija nepovszckaja. Red. Sz. A. Pavljucsenkov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 346.*
- ¹⁷ *Belouszov: i. m. 383–385.; Hromov: i. m. T. I. 17–19.*
- ¹⁸ *Zagorulko: i. m. 10–11., 18–19.*
- ¹⁹ *Hromov: i. m. T. I. 30.*
- ²⁰ *Zagorulko: i. m. 19–20.*
- ²¹ Uo. 12.
- ²² A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. június 9-én létrehozott Arcos (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyeztek be Londonban. A hamarosan hatalmas forgalmat lebonyolító cég főként beszerzésekkel foglalkozott a Szovjetunió számára. Három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. *Siskin: i. m. 98–99.*
- ²³ *Bokarjev: i. m. 445.*
- ²⁴ Erre részletesen ld. *Siskin: i. m. 182–210.*
- ²⁵ *Zagorulko: i. m. 14. A reparációs igények rendezetlensége a későbbiekben is mindenekelőtt az orosz kormányok háborús szerepvállalását dotálta, a szovjet földön nacionalizált tulajdonok miatt a legérzékenyebb veszteségeket szenvedő Párizs és London Szovjetunióhoz fűződő viszonyára nyomta rá a bélyegét.*

Az USA nem támogatta hatalmas kölcsönökkel a bolsevik hatalomátvétel előtti kormányokat, míg Németország és a Szovjetunió a rapallói szerződés értelmében kölcsönösen annulálta az egymással szembeni jóvátételi követeléseit.

²⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 95–101.

²⁷ *O. B. Mozohin – V. P. Jampolszkij*: „Koncesszionnaja praktika nye dala szkolko-nyibugy znacsityelnih rezultatov”. O privilecsenyii inosztrannogo kapitala v ekonomiku SZSZSZSR. 1920-e gg. In: *Isztorieszskij Arhiv*, 2002. 1. sz. 102–103.

²⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 20–22.

²⁹ *Mozohin – Jampolszkij*: i. m. 103–107.

³⁰ *Hromov*: i. m. T. I. 24.

³¹ *Zagorulko*: i. m. 21.

³² *Hromov*: i. m. T. I. 33.

³³ *N. Werth*: *Isztorija szovjetszkogo goszudarsztva 1900–1991*. (2-e iszpravlennoe izdanyie.) Moskva, 2003. 220–223.

³⁴ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁵ *Sz. Sz. Hromov*: *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZSR*. *Isztorieszskij ocserk. Dokumenti. Csaszty II*. Moskva, 2006. 85–87, 92–95.

³⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 102.

³⁷ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 27–31.

³⁹ Uo. 59.

⁴⁰ 1 pud = 16,38 kg.

⁴¹ *Belouszov*: i. m. 375–376.

⁴² Hammer sajátos módon hálálta meg Lenin pártfogását 1921-ben: egy emberi koponyát a kezében tartó plüssmajmot ajándékozott neki. Erre ld. <http://www.rg.ru/2006/10/27/dary>

⁴³ *Hromov*: i. m. T. I. 60.

⁴⁴ 1 gyeszjatyina = 10,925 m².

⁴⁵ *Belouszov*: i. m. 376–377.

⁴⁶ *Zagorulko*: i. m. 20.

⁴⁷ *Hromov*: i. m. T. I. 60–61., 378. A számadatok kerekített értékek.

⁴⁸ *Hromov*: i. m. T. II. 215–216.

⁴⁹ *Szovjetszko-amerikanszkie otosenyija. Godi nyepriznanyija 1927–1933*. *Otv. red. J. V. Ivanov*. (Rosszija. XX vek. Dokumenti.) Moskva, 2002. 213–214.

⁵⁰ Uo. 262–263.

⁵¹ *Hromov*: i. m. T. II. 159.

⁵² *Zagorulko*: i. m. 590–591.

⁵³ *Belouszov*: i. m. 381–382.

⁵⁴ *Hromov*: i. m. T. I. 228.

⁵⁵ Uo. 248.

⁵⁶ *Zagorulko*: i. m. 590.

⁵⁷ *I. B. Orlov*: *Vossztanovlenyie promislennosztyi*. In: *Rosszija nepovszkaja*. *Red. Sz. A. Pavljucsenkov*. (Rosszija XX vek. Isszledovanyija.) Moskva, 2002. 140–141.

⁵⁸ *Zagorulko*: i. m. 591.

⁵⁹ Uo. 594.

⁶⁰ *Hromov*: i. m. T. II. 106.

⁶¹ *Goszudarsztvennij arhiv Rosszjjszkoj Federacii (GARF)*, f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 1.

⁶² *Magyar Országos Levéltár (MOL)*, K 69, 760. cs. (Vegyes II. dosszié), 1922/3. sz.

⁶³ *MOL*, Z 40, 9. cs. 257. sz.

⁶⁴ *GARF*, f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 10–14, 26–38.

⁶⁵ A magyar kártérítési igények mértékére egy, a GYOSZ által 1924 nyarán elkészített összesítés alapján következtethetünk. A dokumentum megállapította, hogy az 1917. évi októberi forradalom után a szovjet állam területén államosított magyar érdekeltségek száma és a behajtandó követelések összege nem képez jelentős tételt. *MOL*, K 64, 10. cs. 1924/24. t., 404/1924. res. sz.